

Щиро вітаємо ювіляра! Бажаємо щастя, міцного здоров'я, творчого натхнення, примноження наукових здобутків, успіхів на ниві вищої освіти України!

Список використаної літератури

1. *Войцехівська І.* Бібліометричний аналіз наукової творчості академіка В. С. Іконникова / І. Войцехівська // *Бібліотечний вісник* — 1999. — № 3. — С. 42—48.
2. *Каністратенко М. М.* Василь Миколайович Шейко (до 70-річчя з дня народження ректора Харківської державної академії культури) / М. М. Каністратенко, Н. М. Кушнарченко // *Культура України* : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. — Харків, 2012. — Вип. 37. — С. 4—16.
3. *Каністратенко М. М.* Видатний культуролог: [до ювілею ректора ХДАК В. М. Шейка] / Микола Каністратенко, Наталя Кушнарченко // *Освіта*. — 2012. — 25 квіт. — С. 4.
4. *Каністратенко М. М.* До 70-річчя доктора історичних наук, професора В. М. Шейка / М. М. Каністратенко, Н. М. Кушнарченко // *Український історичний журнал* — 2012. — № 3. — С. 228—231.
5. *Лідери України* : інформ.-біогр. каталог / Міжнар. імідж. програма "Лідери XXI століття". — Харків, 2011. — 343 с.
6. *Почесні імена України: еліта держави* / [редкол.: Плав'юк М. В. та ін.]. — Київ : Логос Україна, 2011. — 255 с.
7. *Харківська державна академія культури: до 85-річчя з дня заснування* : колект. моногр. / М-во культури України, Харків. держ. акад. культури. — Харків : ХДАК, 2015. — 199 с.
8. *Шейко Василь Миколайович* : (до 70-річчя від дня народж.) : біобібліогр. покажч. / Харків. держ. акад. культури, Б-ка ; [уклад.: С. В. Євсеєнко, О. М. Левченко, О. С. Хижна ; наук. ред. Н. М. Кушнарченко]. — Харків : ХДАК, 2012. — 212 с. — (Видатні педагоги Харківської державної академії культури).
9. *Яковлев М.* Василь Шейко: до 70-річчя від дня народження / Микола Яковлев // *Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки* : зб. наук. пр. / Нац. акад. мистецтв України, Ін-т проблем сучас. мистецтва. — Київ, 2012. — Вип. 4. — С. 66—67.

На основе библиометрического анализа впервые осуществлено изучение научных публикаций В. Шейко — известного украинского ученого-культуролога, одного из основателей и лидеров культурологии как научной отрасли, культурологических исследований и научных школ культурологического профиля в Украине, отечественного исследователя с наивысшим рейтингом цитирования трудов.

The paper is the first attempt to examine V. Sheyko's scientific works on the basis of the bibliometric analysis. V. Sheyko is a famous Ukrainian scientist and culturologist, one of the founders and leading scientists of culturology as a field of science, cultural studies and scientific schools of culturological area in Ukraine, Ukrainian researcher with the highest ranking of citation index.

Надійшла до редакції 19 квітня 2017 року

ІСТОРИЧНІ РОЗВІДКИ

УДК 655.41:323.272](477)"1917/1920"

Ольга Васківська,
вчений секретар
Книжкової палати України

Книгорозповсюдження в Україні в роки визвольних змагань (1917—1920 рр.)

У статті досліджено особливості книгорозповсюдження в роки визвольних змагань. На основі періоджерел проаналізовано основні напрями створення українськими урядами та більшовицькою владою книготорговельної мережі.

Ключові слова: книжкові видання, книготорговельна мережа, видавничі осередки.

Функціональним призначенням книжкових видань є пропаганда суспільних, освітніх, наукових й інших спеціальних знань серед широких верств населення. У 1917 р., прийшовши до влади, Українська Центральна Рада (УЦР) прагнула залучити на свій бік якомога більше послідовників, використовуючи друковану продукцію. Уряд надав рівні права та можливості в

культурному розвитку не лише українцям, а й іншим націям і народностям, які мешкали на території України. Виходили книги українською мовою й мовами нацменшин, зокрема російською, польською, німецькою, чеською, ідиш та іншими. Сучасники зазначали, що у 1917 р. книжки, які надходили у продаж, громадяни "розхоплювали за 1—2 дні" [1].

Зазначимо, у роки визвольних змагань за умов складного соціально-економічного стану, збройного протистояння різних політичних сил, видавничі осередки організували книготорговельну мережу для розповсюдження видань, до якої увійшли книгарні, книжкові склади, кіоски на залізничних вокзалах, рекламні каталоги видавництва та періодичні видання (на сторінках яких подавалися відомості про випуск нових книг). Крім того, згідно з архівними документами, мав місце "персональний продаж", тобто укладалися угоди між видавництвами та приватними особами; осередки товариства "Просвіта" налагодили торгівлю книгами на ярмарках. Радянська влада упродовж 1919—1920 рр. створила Українське центральне агентство по розповсюдженню творів друку (Укрцентраг), Всеукраїнське державне видавництво та агітпотяги.

Питанню книготорговельного розповсюдження в роки революції дослідники приділяли увагу, зокрема певні аспекти порушеної проблеми вивчали О. Балдинюк, І. Савченко, М. Сенченко, Т. Ківшар та інші.

Мета статті — проаналізувати розповсюдження книжкових видань та створення книготорговельної мережі в роки визвольних змагань.

Розглянемо проблему через призму державної книговидавничої політики та механізмів її реалізації в УЦР, Українській Державі, Директорії УНР, Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР). Важливо зазначити, що розповсюдженню книги приділяли увагу місцеві органи влади, громадські, кооперативні організації, осередки товариства "Просвіта".

З приходом до влади УЦР у 1917 р. в Україні формувалася розгалужена система розповсюдження видань. Для ознайомлення населення з подіями суспільно-політичного життя і проведення роз'яснювальної роботи в губерніях створювалися інформаційні бюро, зокрема Полтавський губернський громадський комітет у травні 1917 р. заснував губернське інформаційне бюро. Однією з основних складових його діяльності стало розповсюдження агітаційної та науково-популярної літератури [2]. Видавництва, намагаючись стимулювати увагу та інтерес до книги й читання, розповсюджували друківані видання через книжкові склади, надаючи оптовим замовникам знижки: це "Вернигора", "Криниця", "Українська школа" (Київ), "Сіач" (Черкаси), "Друг народа" (Харків), "Видавництво М. С. Козмана" (Одеса) тощо.

Чільне місце у розповсюдженні літератури мали раніше засновані книжкові магазини "Киевская Старина" (завідував Сергій Єфремов), "Малоросійська" (власник — Євген Череповський, український патріот, який почав інтенсивно видавати україномовні підручники, зокрема Івана Огієнка та твори українських письменників). У російських і польських крамницях також продавали книги українською мовою. 1917 р. у найбільших містах України діяло 16 українських книгарень і 2 поза її межами (Петроград і Катеринодар) [3]. Серед тогочасних магазинів російської книги плідно працювали такі відомі київські: "Образование", "Л. Ізиковського"; одеські: "Книжный магазин А. А. Ивасенко", "Труд" тощо.

Упродовж року з'явилися книжкові кіоски в різних губерніях України, зокрема для відкриття закладу подавалася заява в канцелярію відділу друку регіональних профільних відомств. Наприклад, збереглися архівні матеріали щодо прохання Іллі Федоровича Яценка відкрити у Тростянці Охтирського повіту Харківської губернії книжковий кіоск, на що власник одержав розписку, датовану 23 грудня 1917 р. [4]. У Єлисаветграді Херсонської губернії із замовленнями на отримання книг можна було звертатися до книжкового складу І. Ю. Межиковського (вул. Пашутинська, 19), кіоску Т-ва М. Береславського і М. Фунштейна (Городський бульвар), книжкового магазину "Образование" (на перетині Івановської і Дворцової вулиць) [5].

При Гетьманаті видавничі осередки значно розширили книготоргівлю переважно через мережу власних магазинів, до якої увійшли книгарні "Друкаря", "Часу", "Криниці", "Вернигори", "Дзвону". Так, товариство "Час", завдяки прихильному ставленню гетьманського уряду та енергійним заходам його членів Максима Синицького, Василя Короліва-Старого та інших, відкрило понад 70 крамниць по всіх губерніях України [6]. Товариство "Друкарь" мало гуртову (оптову) комору і пропонувало всі випущені українські підручники та книги з українознавства, зазначаючи, що замовлення виконуються негайно і надсилаються поштою, залізницею або пароплавами. У "Друкаря" були магазини в Києві, Житомирі, Ніжині, Петрограді, Севастополі [7]. Товариство "Дзвін" приймало замовлення на формування бібліотек для урядових інституцій, земств, товариств, початкових і середніх шкіл; як зазначали працівники, "бібліотеки складалися під доглядом педагогів і знавців цієї справи" [8]. Книгарня "Дзвону" пропонувала всі українські книжки, які вийшли й виходили в країні і за кордоном, а також постійну виставку нової літератури.

1918 р. у Києві діяло 9 українських книгарень, а на початок 1919 р. їх було вже 12. Мережа книготорговельних закладів функціонувала по всіх губерніях. У квітні 1918 р. у Катеринославі на Озерному базарі засновники "Українського видавництва" ініціювали відкриття власної книгарні під назвою "Україна". Того самого року "Залізнична спілка Катеринослащини" запровадила розповсюдження книжок на залізниці, спорудивши спеціальний вагон-книгарню [9].

Українські книгарні працювали у Харкові (Петровський провулок, 18), Одесі (Преображенська, 11; Княжеська, 30), Катеринославі (Поліцейська, 36.), Полтаві (бульвар Котляревського, книгарня Г. Маркевича), Кременчуці (Катеринінська, 4), Миколаєві (Московська, 3) тощо [10].

Започаткована Центральна експедиція українського друку (м. Київ, вул. Хрещатик, 39) приймала передплату на надсилання бібліотекам, книгарням, земствам, товариствам "Просвіта" та іншим установам по одному примірнику кожної нової книги, які виходили з друку в Києві та провінції. Книги розсилали один раз на тиждень збірками по 25—30 крб за комплект [11].

Органи самоврядування України опікувалися розповсюдженням книжкових видань через книгонош. У доповіді "Про утримання книгонош для розповсюдження книжок" зазначалося, що "найкращий спосіб поширення книг — продаж її по ярмарках, храмових святах і т. п. Народ найбільше купує книг у книгонош і необхідно забезпечити їх доброю книжкою, надавши певний заробіток книгоношам, зокрема у розмірі 120 крб на місяць постійно і 20% з валової виручки за умов щоденного переходу від села до села і надання свідчень видавцям, що найбільше цікавить і про що хоче читати український народ" [12]. Губернські земства мали книжкові склади, в яких можна було купити або замовити поштою українські книги, про що повідомляло Подільське губернiale земство в Кам'янці-Подільському.

Зазначимо, що видавці для ознайомлення широкого кола читачів зі своєю продукцією випускали каталоги та проспекти видань, розсилаючи їх зацікавленим товариствам, спілкам, органам самоврядування, одночасно пропонуючи пільги гуртовим покупцям й установам, наприклад зазначена одеська книгарня Івасенка книгопродавцям і земським книжковим складам надавала знижку 20—30% [13], київське "Видавництво книгарні С. Череповського" при оптових замовленнях громадським установам (народним управам, "Просвітам", школам, клубам) надавало знижку від 5% до 10% [14].

Не можна оминати увагою пресу, яка регулярно повідомляла про відкриття книгарень товариствами "Просвіта", зокрема "Нова Рада" від 19 лютого 1918 р. сповіщала, що сквирська "Просвіта" започаткувала книгарню, а 22 червня 1918 р. газета інформувала про працівників одеської залізниці, які заснували "Просвіту", відкривши при ній книгарню; функціонували крамниці товариства у Вінниці, Золотоноші та в інших містах. Завданням забезпечення населення літературою рідною мовою опікувалися і делегати з'їздів громадських та кооперативних організацій, приймаючи документи щодо розповсюдження друкованої продукції. Так, учасники I культурно-просвітницького з'їзду представників "Просвіти" і кооперативів Миргородщини (10 січня 1919 р.) ухвалили резолюцію щодо продажу книжкових видань при крамниці споживчого товариства, який мали здійснювати її члени, знавці книг, агітуючи за певне видання, відповідаючи за поширення та рекламу, зокрема "вивішуючи каталоги та виставляючи книги". Члени осередків "Просвіти" продавали книги на базарах, ярмарках, під час храмових свят, вистав (переважно літом), на зборах кооперативів, а Союз споживчих товариств допомагав торгівлі, надаючи знижки насамперед книгарням, які були засновані "спільними заходами" кооперативу і товариства "Просвіта" [15].

Кооперативні союзи долучилися до розповсюдження друкованих видань через власні великі гуртові книжкові склади, постачаючи кооперативам, земствам, товариствам "Просвіта", школам та іншим громадським установам книги різноманітної тематики. У найбільшому на той час кооперативі "Дніпросоюз"

діяв великий спеціальний відділ з книгами з економіки, кооперації, сільського господарства, підручниками, і, згідно з рекламним повідомленням, "на складі можна дістати все, що є на книжковому ринкові" [16]. Кооперативну літературу громадяни могли купити і в інших установах: "Союз кооперативів м. Києва і його околиць "Городской потребитель", "Київський союз установ дрібного кредиту"; Харківське товариство сільського господарства тощо.

Велику роботу із розповсюдження літератури проводив Харківський кредитний союз кооператорів (видавництво "Союз"), акцентуючи у звіті, що значна кількість видань, надрукованих упродовж двох років діяльності видавництва, зовсім зникли з ринку. Реалізації середнього накладу кожної книги (5—6 тис. примірників), за всіх несприятливих умов транспортування, обмежувалася терміном у 7—8 місяців, тоді як у мирний час тиражі наукової літератури розходилися упродовж двох років. Головними розповсюджувачами видань "Союзу" стали кооперативні організації, причому основним ринком для української літератури були Київщина та Полтавщина. У роздрібну торгівлю надійшло не більш як 15% видань [17]. Згідно зі звітною відомістю видавництва книги М. Сумцова "Слобжане: історично-етнографічна розвідка" (6000 примірників), "Начерк розвитку української літературної мови" (6000 примірників) та "Хрестоматія по українській літературі" (15 000 примірників), вийшовши восени 1918 р., повністю розійшлися до кінця 1919 р.

Одним зі значущих видавничих осередків став створений 1918 р. "Всеукраїнський кооперативний видавничий союз", який мав на меті внести плано-мірність у видавничий рух в Україні, забезпечити цікавою і гарною книгою "прагнучого освіти сільського кооператора" і закликав усі кредитні та споживчі кооперативи й спілки засновувати в себе відділи книготоргівлі, щоб кожний покупець міг швидко знайти потрібну книжку [18].

Книготорговельну інформацію надавали періодичні видання, систематично інформуючи про нові надходження іноді і в рецензіях на книги, зазначаючи ціну: це "Книгарь", "Літературно-науковий вістник", "Вільна українська школа" тощо.

Певну роль у поширенні літератури відіграли Умови (договори) про продаж книг між видавничими осередками і фізичними особами, про що свідчать архівні документи, як-от оригінал Умови між товариством "Друкарь" та Авраамом Мерсоном на виключне право розповсюдження видань на складах у Полтавській, Катеринославській, Харківській, Таврійській губерніях. А. Мерсон також мав право приймати замовлення на передплату багатотомних видань [19].

У 1919 р. на всій території України точилися воєнні дії і важливим чинником діяльності Директорії УНР стало інформаційне забезпечення армії та громадськості друкованою продукцією. Розуміючи важливість роз'яснення політичних ідей та поглядів, уряд приділяв значну увагу розповсюдженню літератури,

яка стала основним джерелом і зброєю у протистоянні з денікінською та більшовицькою ідеологіями. На початку 1919 р. у Києві при військово-видавничому відділі Генерального штабу засновано "Козацьку книгарню" для обслуговування військових [20]. До розповсюдження друкованої продукції долучилося Міністерство преси й інформації (з серпня 1919 р. працювало у м. Вінниця, згодом — у Кам'янці-Подільському), маючи Інформаційне бюро з філіями при всіх восьми корпусних командах України та майже 100 філій при полках і комендатурах, штат інструкторів (200 осіб) і штат агітаторів (майже 50 осіб), які роз'їжджали країною. У складі бюро діяв інструктивно-агітаційний відділ, який мав три секції: прес-бюро, друкарську секцію, секцію розповсюдження [21]. Міністерство, звітуючи (за час від 16 серпня до 6 вересня 1919 р.) про свою діяльність, зазначало, що "по приїзді до Вінниці встановлено цілковитий брак інформації і пропаганди і нам стали зрозумілі нарікання на наше відомство, головню на відділ розповсюдження літератури" [22]. Відомству для виконання обов'язків необхідно було забезпечити себе поліграфічною базою. Питання вирішилося завдяки розробленому Тимчасовому закону про часткове обмеження вільної торгівлі папером та надання Міністерству права реквізиції друкарських підприємств і їхньої техніки. Згідно із Законом Міністерство реквізувало три друкарні, звільнивши їх робітників від мобілізації, й упродовж 15 днів надрукувало чверть мільйона брошур, середній наклад яких становив 25 000 примірників. Літературу перевозили в багажних вагонах швидких та пасажирських потягів і розповсюджували на прилеглих територіях. І це мало позитивні наслідки, оскільки, як доповідав 10 жовтня 1919 р. командир 2-го армійського корпусу генерал М. Промптов командувачу військ Київської області генералу А. Драгомирову, мобілізовані солдати і офіцери з Київської, Полтавської, Катеринославської та Херсонської губерній, призначені для поповнення його корпусу, який воював проти частин Армії УНР, "є елементом ненадійним і непридатним для боротьби з противником, який перед ним знаходиться". Зважаючи на широке розповсюдження "самостійницької агітації" у цьому регіоні, М. Промптов просив надсилати йому поповнення з уродженців великоруських губерній, "яким чужі і незрозумілі самостійні прагнення, уродженців же малоросійських губерній направляти на Царицинський і Каспійський фронти" [23].

Зауважимо, що в розповсюдженні брошур та книг брала участь і Центральна експедиція при Міністерстві преси й інформації, надсилаючи видання до державних установ, штабу Головного отамана, культурно-просвітницьких організацій, комендантів, шпиталів, періодично складаючи звіти про надіслану літературу (табл. 1) [24].

Дані таблиці свідчать, що брошури випускалися різної тематики, ті, які мали національне спрямування, у більшій кількості надходили на фронт до військових частин.

**Звіт
про обіг літератури в експедиційному відділі
Центральної експедиції Міністерства преси
й інформації за 4—6 вересня 1919 р.**

Назва брошури	Одіслано примірників	
	на фронт	у Запільля
Чому навчає історія	577	524
Закон про російські гроші	75	65
Про реалізацію врожаю	10	3 810
Про холеру	50	160

Воєнні дії 1919 р. призвели до перемоги більшовиків, які цілеспрямовано використовували друковане слово, отримуючи ідеологічні та політичні дивіденди, оскільки нова влада мала незначний вплив на життя українського суспільства, радянська книжка була лише вкрапленням у тисячах примірниках видавничої продукції. Цей погляд знайшов відображення в радянській історіографії: "Серед книжкової продукції часів громадянської війни тільки окремі книги були радянськими. Всі інші видання являли собою майже виключно буржуазно-націоналістичну і антирадянську літературу. Переважали книги, в яких викладалася фальсифікована історія України, вихвалялися зрадники українського народу. Навіть учбова література була пройнята отрутою націоналізму" [25]. Ліквідувати цю "прогалину" мала радянська книга, наповнена комуністичною ідеологією і спрямована на прищеплення населенню ідеї доцільності поглиблення революційних перетворень. Передбачалося змінити тематику книжкової продукції і, що не менш важливо, організувати централізоване розповсюдження літератури серед найширших верств населення України для впливу нового режиму на українське суспільство. Саме тоді, виходячи з ідеологічних і практичних завдань радянського будівництва, друкована продукція поступово концентрується в руках держави [26].

10 січня 1919 р. організовано Харківське губернське агентство Центродруку, яке відповідало за розповсюдження видань, що надходили з РСФРР, зокрема Центральна розподільча комісія при Центродруку виділяла 10% друкованої продукції Росії для України. Надходила з РСФРР навчальна ("Списки рекомендованих посібників і книг для читання 1-го ступеня", "Рекомендованні книги по родному языку, как учебные пособия для учащихся"), технічна, сільськогосподарська література та найбільше — політичних (агітаційних) видань. Згодом створене Українське центральне агентство по розповсюдженню творів друку (Укрцентраг), залучивши ідейних людей, які підтримували політику більшовиків, організувало продаж радянських брошур у націоналізованих книжкових магазинах, використовуючи кадри місцевого населення, сільських учителів і культурно-освітніх працівників колишніх земств. Літературу соціалістичного характеру, яку постачали з Києва і Харкова спеціальні кур'єри, розсилали по повітах усіх губер-

ній, а на місцях її розповсюджували агітатори та селяни. Укрцентраг активно реалізовував друковану продукцію через роздрібну торгівлю, зокрема залізничні, міські кіоски та поштові відділення. Кіоски з торгівлі літературою діяли навіть на невеличких залізничних станціях, а для оперативного продажу видань влада організувала рухомі вагони-крамниці і вагони-кіоски, які курсували залізницею в усі губернії України. Укрцентраг сконцентрував "у своїх руках" постачання друкованої продукції на територіях, підконтрольних радянській владі, розповсюджуючи твори друку по всіх фронтах, культурно-освітніх та поштово-телеграфних установах. Особливу увагу більшовики приділяли випуску літератури для діючої армії, зокрема розповсюдження видань серед червоноармійців здійснювало політуправління наркомату військових справ України, надрукувавши за допомогою редакційно-видавничого відділу у березні 1919 р. 2 млн примірників книг, брошур, листівок [27], а на травень сумарний тираж уже становив 6 759 000 примірників різноманітної літератури (із 90 назв брошур 19 надруковано українською мовою) [28].

Намагаючись якнайширше залучити регіони до розповсюдження книг і брошур, центральний апарат агентства створив розгалужену мережу представництв. Регіональні агентства, підзвітні та підпорядковані Укрцентрагу, відкривалися при губернських і повітових виконавчих комітетах або революційних комітетах.

Перешкоджав розповсюдженню літератури незадовільний (зруйнований війною) стан залізничного транспорту. У річному звіті видавництва "Союз" за 1919 р. повідомлялося, що "утрата книг на складах і в пути" становила 43 076,50 руб., тобто надруковані видання знищені через військові дії [29].

Для вирішення проблеми забезпечення друкованою продукцією керівництво Укрцентрагу сформувало відділ зв'язку, співробітники якого налагодили контакти із найвіддаленішими місцевостями держави та центрами постачання літератури як в Україні, так і в Росії. Щоденно цю роботу, починаючи з лютого, виконувало майже 60 кур'єрів [30].

Наступним кроком Радянської влади став спеціальний наказ "Про літературні вантажі і кур'єрів Українського Центрального Агентства" Народного комісара з військових справ України М. Подвойського, згідно з яким вантажі Укрцентрагу та його кур'єри визнавалися такими, що прямують у військових справах, а їх продукцію мали безперешкодно приймати та перевозити по всіх дорогах України [31].

На початку травня Укрцентраг вирішено реорганізувати, доручивши розповсюдження літератури Всеукраїнському видавництву, яке на базі відділу постачання мало утворити єдину Всеукраїнську експедицію [32]. Для закріплення своїх позицій видавництво підготувало "Інструкцію про організацію повітових відділів" (1920), в якій йшлося про заснування філій Всевидату в кожному повітовому місті з метою централізації справи розповсюдження літератури, постачання необхідної її кількості на весь повіт, забезпечення творами друку всього робітничого насе-

лення міст та сіл, а також усіх радянських установ, партійних, військових, профспілкових і культурно-просвітніх організацій [33].

Необхідно зазначити, що у розповсюдженні літератури допомагали і сформовані більшовиками книжкові склади при Народних комісаріатах (наркомати), зокрема велику кількість друкованої продукції мав Наркомат землеробства, регулярно повідомляючи читацьку аудиторію про нові книги та брошури з питань сільського господарства і надаючи знижки земельним відділам, партійним, радянським і профспілковим організаціям.

Упродовж 1919—1920 рр. влада започаткувала широку мережу хат-читалень, що перетворилися на центри ідеологічної роботи серед місцевого населення, здебільшого сільського. Зважаючи на умови воєнного часу, перед хатами-читальнями ставилися завдання з проведення мобілізаційних заходів, тобто популяризації серед населення підготовки вступу до лав Червоної Армії. І найголовніше — роботу цих осередків визначала потреба зміни порядку розповсюдження друкованих видань із хаотичного і неорганізованого процесу — у систематичний і організований.

Зауважимо, що на початку 1920 р. влада акцентувала увагу на заходах, спрямованих на заборону приватного продажу літератури. Починаючи з лютого, в усіх книгарнях більшовики взяли книжки на підрахунок. Всевидат підготував чергову інструкцію з порядком націоналізації книгарень і книжкових складів, у пункті першому якої зазначалося: "Приватна торгівля друкованими творами заборонена" і далі: "Всі книгарні, крамниці і склади переходять у власність держави". Націоналізації не підлягали "витворчі книжні підприємства", які належали партійним, кооперативним і громадським організаціям [34].

Згідно з інструкцією у кожному губерніальному і повітовому місті при місцевих відділах Всевидату було створено комісії націоналізації за участю представників народів, просвітньо-військових організацій і робітничо-селянської інспекції, яка визначала технічний персонал (інструкторів, відбірників, рахівників і переписувачів) для перепису і відбору конфіскованих книжкових запасів. Про початок націоналізації повідомлялося у постанові виконкому. Книгарні й книжкові склади, які підлягали націоналізації, опечатували, згідно з відповідними мандатами, у присутності представників домкому або міліції та власника книгарні. Складався відповідний акт у двох примірниках (один — комісії, інший — власнику). Ключі від книгарні власник повинен був віддати голові комісії, а для запобігання схову книжкових видань належало опечатувати всі книгарні та книжкові склади одночасно у всіх частинах міста. Співробітникам комісії не дозволялося виносити книги з магазину, вони мали їх класифікувати та написати на кожну з них картку. Націоналізовані видання комісія направляла губерніальному або повітовому відділу Всевидату, що опікувався розсилкою літератури.

Архівні матеріали свідчать, що у травні 1920 р. окремі видавництва ще надсилали до книгарень свої видання для продажу [35], наприклад зберігся "Комісовий квиток" товариства "Друкарь":

**Українське Видавниче Товариство "Друкарь"
Гуртова Книжна Комора, Київ, Хрещатик, 50**

25 травня 1920 року від В-ва "Сатира і гумор"

Прийнято до продажу в Гуртовій книжній коморі і філіях Т-ва на умовах, зазначених на другій сторінці цього квитка, за знижкою з номінальної ціни — 25 /двадцять п'ять/ карб.

Назва книг	Кількість	По ціні		Сума до знижки		Сума після знижки	
		карб.	коп.	карб.	коп.	карб.	коп.
Павукова провокація	20	75	00	1 500	—	1 125	—

карб. 1 125

/Одна тисяча сто двадцять п'ять карб./

Завідуючий Гуртовою Книжною Коморою

/Підпис/

На початку літа 1920 р. розпочалось офіційне закриття книжкових крамниць. Першою закрили книгарню товариства "Вернигора", зазначивши, що вона "самостійницька" і має найбільше галицько-українських книжок ("Співаник Українських Січових Стрільців"), а отже — за її "націоналістичний та шовіністичний напрям". Згодом закрили українські книгарні при видавництвах "Освіта", "Час", "Друкарь", "Криниця", "Дзвін", потім магазини "Дніпросоюза" та книгарню "Киевская Старина". У середині літа всі українські книгарні більшовики закрили,

підтвердження цього знаходимо в матеріалах з'їзду Полтавської Губспілки, в яких повідомлялося, що з "28 червня 1920 р. приватний продаж книжок із книгарні Губспілки (колишня Полтавська Спілка Споживчих Товарів) припинений: від 28 червня по 15 жовтня 1920 р. книгарня зовсім не функціонувала. З 15 жовтня починається відпуск книжок по ордерах Губспілки" [36].

Влада створила систему розповсюдження літератури в Україні [37], кількісні показники якої представлені в табл. 2.

Таблиця 2

Система розповсюдження літератури в Україні

Бібліотеки	Елементарні			Пропагандистські		
	К-сть пр. для одного	К-сть пр. для всіх	Разом	К-сть пр. для одного	К-сть пр. для всіх	Разом
<i>Губернські — 9 губерній</i>						
а) партійні — 9	10	90		5	45	
б) школи — 9	3	27		2	18	
в) проф. союз — 9	10	90		4	36	
г) фабр. зав. ком. — 9	10	90		5	45	
д) клуб. — по 27	2	54		2	54	
е) різні парт. ін. організації — по 10—90	10	90		1	90	
			441			288
<i>Повітові — 190 повітів</i>						
а) партійні — 120	5	600		3	360	
б) школи — 120	2	240		2	240	
в) проф. союз — 120.	5	600		2	240	
г) клуби — по 2—240	2	480		2	270	
д) різні. парт. ін. орг. — 120	5	600				
			2 520			1 110
<i>Волостні — 1000 волостей</i>						
а) партійн. осередки — 1000	5	5 000	5 000	2	2 000	2 000
<i>Фабричні селища — 1000 селищ</i>						
а) партійн. осередки — 1000	3	3 000	3 000	2	1 000	1 000
<i>Сільські — 5000 сіл</i>						
а) партійн. осередки — 5000	2	10 000	10 000	1	5 000	5 000
<i>Агентства — 130 бібл.</i>						
Губернські — 9	100	900		50	450	
Повітові — 120	50	6 000		25	3 000	
			6 900			3 450

Червоноарм. — 2000 бібл.						
Роздрібний продаж						
а) кіоски залізн. — 150						
б) кіоски пошт. — 200						
в) кіоски міськ. — 200						
г) ваг. і пароплави — 5						
д) агентства — 130						
	100	63 000		50	30 000	30 000
			100 000			50 000

Через зруйноване транспортне сполучення між регіонами країни більшовицької літератури бракувало у більшості населених пунктів, і для організації комуністичної агітації та пропаганди серед населення радянська влада сформувала агітаційно-інструкторські потяги.

Роботою із формування агітпотягів керував спеціальний відділ при ВУЦВК, підготувавши потяги: імені В. І. Леніна, імені Й. Сталіна при Реввійськраді Південно-Західного фронту, "Червона калина" при ВЦВК, обладнавши їх друкарнями, радіовузлами, політвідділами, організаційними бюро, які мали лекторів-агітаторів, театральні та музичні трупи, кіноустановки. Значне місце в роботі мало як поширення друкованої продукції, так і її випуск. Література допомагала інструкторам роз'яснювати червоноармійцям, селянам, робітникам значення і завдання радянської влади, залучаючи їх до боротьби за "торжество Великого Жовтня", згуртовуючи навколо Комуністичної партії. Особливо наголошувалося на розповсюдженні літератури серед селян, керівники агітпотягів зазначали: "Якщо у містах і населених центрах відчувається велика потреба в хлібі, то українське село терпить великий голод духовний. Село пробудилося, вирує, шукає відповідей на багато питань і не знаходить. Ні газет, ні книг нема, а якщо щось і є, то не потрапляє за призначенням. Слабкість апарату розповсюдження, слабкий зв'язок з центром і селом — характеризує роботу Губвідатів" [38].

*Інструкторсько-агітаційний потяг
імені В. І. Леніна*

Один тільки потяг імені В. І. Леніна упродовж жовтня—грудня 1920 р. пройшов маршрутом через Київську, Катеринославську, Волинську, Чернігівську губернії [39].

Про пересування составів повідомлялося у пресі, наприклад газета "Известия" від 3 липня 1919 р. сповіщала про прибуття до Києва агітпотягу імені В. І. Леніна з великою кількістю агітаційної літератури. Крім агітпотягів, влада використовувала агітпароплави, найвідомішим з яких був "Більшовик", що з травня до серпня 1919 р. курсував Десною, Дніпром, Прип'яттю, розповсюджуючи агітаційну літературу, зокрема твори революційної поезії.

Начальники агітпотягів, зокрема потягу імені Й. Сталіна Конопацький, володіючи мандатом, виданим політичним відділом Військово-революційної ради Південно-Східного фронту за підписом Голови Раднаркому Х. Раковського, мав право вимагати літературу з експедицій політвідділу військових частин Південно-Східного фронту, відділень Центродруку і книжкових складів Наркомосу [40]. Частково вони випускали брошури власними силами, наприклад друкарня потягу імені В. І. Леніна за півроку роботи надрукувала 12 брошур тиражем 109 тис. пр., серед яких — "Наука бідноті: Збірник віршів і байок" (1920), "Нові пісні на старий лад" (1920) тощо. Значну кількість видань надавав Всевидат, задовольняючи листи з проханням надіслати друковану продукцію. На кожній зупинці маршруту за результатами відпуску друкованої продукції складалася анкета [41], наприклад:

*Листопад місяць 5 і 6 числа 1920 р.
рейс № ___ Форма № 7*

Анкета книжкового складу і магазину добова відомість

- Місце стоянки _____ *Хорол*
 - Час роботи _____ *два дні*
 - Число покупців: _____
а) поодинокі _____
б) організації _____ *13*
 - Відпущено одноосібним покупцям томів: _____
а) зі складу _____
б) з магазину _____
 - З них: а) за готівковий розрахунок на суму _____
б) у кредит на суму _____
в) безкоштовно (на суму) _____
- ВСЬОГО** _____
- Відпущено по організаціям томів:
а) зі складу _____
б) з магазину _____ *5671*
- ВСЬОГО** _____ *5671*

7. З них: а) за готівковий розрахунок на суму	7081 карб. 05 к.
б) в кредит на суму за рахунок УЦІКа	12 078,55
в) безкоштовно (на суму)	189,7

ВСЬОГО 19 349 карб. 30 к.

8. Роздано поїздної газети №№ 12—3000

9. Із загальної кількості відпущених томів видано

а) комплектів готових бібліотек _____ 46

Завідуючий книжковим складом або магазином

Отже, залучені архівні документи і матеріали свідчать про масштаб і значущість книготорговельної мережі. Українські урядові установи та видавничі осередки наголошували на важливості завдання щодо створення по всій країні мережі для розповсюдження книжкових видань, особливо українською мовою, яка звучала в школі, державних установах і документах, в офіційних промовах, тобто діяльність державних і громадських організацій у цій сфері сприяла поширенню освіченості та національному вихованню. Зазначимо, уряди доклали неабияких зусиль для створення системи книгорозповсюдження, проте кризовий стан у країні у 1919—1920 рр., обтяжений важким внутрішнім конфліктом і війною, призвів до зміцнення влади більшовиків, яка, за висловом Є. Грицака, принесла багато несправедливості та завдала великої шкоди, загальмувавши "освітню наукову справу", заклавши книгарні й рекувізувавши домашні бібліотеки приватних осіб. І як далі зазначав автор: "Найбільше прикро було дивитися, як господарили по закритих книгарнях нові господарі-більшевики, як безсоромно обкрадали їх і виносили книжки для приватної продажі або для подарунків для своїх знайомих" [42].

Радянська влада і Всевидат, попри сувору політику централізації та монополізацію книгорозповсюдження творів друку, не змогли зосередити видавничу справу у своїх руках, оскільки з 1895 книг, що вийшли у 1920 р., ним видано тільки 334 назви. До остаточної націоналізації, тобто до осені 1920 р., найбільші видавничі осередки встигли випустити по кілька книг — це київські товариства "Вернигора", "Дзвін", "Друкар", "Час", Всеукраїнський кооперативний видавничий союз; катеринославські "Каменярь", "Наука", "Слово"; кам'янець-подільські "Українське видавництво в Катеринославі" (Правобережна філія), "Дністер"; одеські "Бессарабское книгоиздательство", "Техническая школа"; харківські "Союз" і "Наша мысль"; кооперативні союзи "Дніпросоюз" (Київ), Полтавська спілка споживчих товариств.

Список використаної літератури

1. *Літературне життя* // Книгарь. — 1917. — Ч. 2. — С. 96.
2. Ковальова Н. Політико-просвітницька робота в українському селі у 1917 р. (на матеріалах Полтавщини) // Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, статті : зб. наук. пр. / ред. кол. С. І. Світленко. — Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2012. — Вип. 10. — С. 239.
3. Дубровський В. Московсько-українська фразеологія : [словник] / В. Дубровський. — Київ : Вид-во "Рідна мова", 1917. — С. 148.
4. ЦДАВО України. — Ф. 1336. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 3.
5. *Революционные песни свободной России*. — 4-е изд., испр. и доп. — Елисаветград : Электро-типография "Труд", [1917]. — С. 15.
6. Низовий М. Українська книжка в боротьбі за незалежність. За Гетьманату та Директорії // День. — 2011. — 2 вересня.
7. *Каталог книжок видавничого товариства "Друкар"*. — Київ : Вид. "Друкар", 1918. — С. 24.
8. Винниченко В. Контрасти. — Київ : Т-во "Дзвін", 1919. — С. 34.
9. Лисиченко Д. Короткий огляд української видавничої діяльності, преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині // Бібліологічні вісті. — 1930. — № 3. — С. 54.
10. *Поміч учителю в справі національного виховання учнів*. Вип. 1. — Київ : Секретарство Справ Освітніх, 1918. — С. 50.
11. ЦДАВО України. — Ф. 1009. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 42.
12. *Доклади Київської Губерніальної Народної Управи Губерніальній Народній Раді сесії 1918 р. по відділу Народної освіти*. — Київ : Друк. Київ. Губерніал. Народної Управи, 1918. — С. 32.
13. *Краткий каталог собственных изданий и книг, имеющих на складе в больших количествах*. — Одесса : Книг-во А. А. Ивасенко, 1918. — С. 2.
14. *Каталог [книговидавництва книгарні С. Череповського]*. — Київ : Друк. І. І. Чоколова, 1919. — 44 с.
15. ЦДАВО України. — Ф. 1009. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 49.
16. *Справочник о кооперативных организациях гор. Киева и его окрестностей за 1917 год с дополнениями по 1-е мая 1918 г.* — Киев : Союз "Гор. потребитель", 1918. — С. 92.
17. *Отчет за 1919 г. Доклады правления: по Отчету 1919 г. и по планах деятельности 1920 г. IV операционный год. Книгоиздательство "Союз" Харьковского Кредитного Союза Кооператоров*. — Харьков, 1920. — С. 92/II.
18. *Статут і план видавничої діяльності Всеукраїнського Кооперативного видавничого союзу*. — Київ : Друк. Київ. союзу установ дріб. кредиту, 1918. — С. 25.
19. ЦДАВО України. — Ф. 4303. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 196.
20. *Нова рада*. — 1919. — 28 січня.
21. ЦДАВО України. — Ф. 1184. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 14.
22. ЦДАВО України. — Ф. 1113. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 4.
23. *Бойко О. Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика* // Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 років : Зб. наук. праць. — Київ, 2010. — Вип. 5. — С. 133.
24. ЦДАВО України. — Ф. 1113. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 11.
25. *Молодчиков О. В. Українська радянська книга (1917—1964 рр.)* // Книга і друкарство на Україні. — Київ : Наукова думка, 1965. — С. 216.

26. Савченко І. Централізація розповсюдження видань як засіб ідеологічного впливу більшовиків на українське суспільство (січень—травень 1919 р.). // Історія України: маловідомі імена, події, факти. (36. ст.). Вип. 35 / Голов. ред. П. Т. Тронько. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. — С. 24.
27. Молодчиков О. В. Вказ. праця. — С. 214.
28. Золотоверхий І. Д. Становлення Української радянської культури (1917—1920 рр.). — Київ: Вид. Академії наук УРСР, 1961. — С. 188.
29. Отчет за 1919 г. Вказана праця. — С. 110/1.
30. Савченко І. Вказана праця. — С. 31.
31. Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и матер. 1917—1941. — Киев, 1985. — С. 22.
32. Инструкция Всеукраинского издательства по организации Уездных отделов. — Харьков: Всеукраинское изд-во, 1920. — С. 3.
33. Золотоверхий І. Вказ. праця. — С. 195.
34. Інструкція що до націоналізації книжної торгівлі. — Харків: Укр. держ. вид-во. 11-та Рад. друк., 1920. — С. 3.
35. ЦДАВО України. — Ф. 4303. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 176.
36. Матеріали до з'їзду. Діяльність Полтавської Губспілки. Книгарня // Полтавський кооператор. — 1921. — № 1. — С. 30.
37. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 759. — Арк. 6.
38. Балдинюк О. Д. Пересувні клубні заклади — осередки масово-політичної роботи серед населення (20—30-ті роки ХХ століття): Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]: Педагогічні науки, № 71, том 2 / Херсон. держ. ун-т. — Херсон, 2016. — С. 8.
39. ЦДАВО України. — Ф. 182. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 18.
40. ЦДАВО України. — Ф. 182. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 24.
41. ЦДАВО України. — Ф. 182. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 20.
42. Грицак Є. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917—1922) // Відбиток з "Літературно-Наукового Вістника", кн. IX і X. — Львів, 1923.

В статтє исследованы особенности книгораспространения в годы освободительной борьбы. На основе первоисточников выделены основные направления создания книготорговой сети украинскими правительствами и большевистской властью.

In the article the features of book distribution during the liberation struggle. Based on primary sources singled out the basic directions of creation of book-selling network Bolshevik Ukrainian governments and authorities.

Надійшла до редакції 30 березня 2017 року

КОНФЕРЕНЦІЇ. КОНКУРСИ. ВИСТАВКИ

УДК 069.5:655.5](574)(06)

З 6 по 8 квітня 2017 року в м. Алмати — за підтримки Міністерства культури та спорту Республіки Казахстан — відбулася IX Міжнародна книжкова та поліграфічна виставка "По Великому Шовковому шляху — 2017", організована Національною бібліотекою Республіки Казахстан, Асоціацією видавців, поліграфістів і книгорозповсюджувачів Казахстану, Міжнародною виставковою компанією "Атакент-Експо". Місцем проведення виставки став Казахстанський центр ділового співробітництва "Атакент".

В урочистій церемонії відкриття виставки взяли участь начальник Управління видавничої справи Міністерства культури і спорту Республіки Казахстан Н. Тогизбаєв, директор Інституту літератури та

По Великому Шовковому шляху

мистецтв ім. М. Ауезова У. Калижан, перший заступник голови Союзу письменників Казахстану Г. Жайлибай, представник ЮНЕСКО, директор Міжнародного центру ISSN Гаель Беке (м. Париж, Франція) та інші офіційні особи. До роботи виставки також долучилися представники Національної бібліотеки Казахстану, Книжкових палат Білорусі, Киргизстану, Росії, а також Книжкової палати України.

Напередодні, 3—5 квітня 2017 р., у Національній бібліотеці Республіки Казахстан відбулась міжнародна регіональна навчальна та інформаційна сесія ISSN. У її роботі взяли участь представники Казахстану, Росії, Франції, Білорусі, Узбекистану, України та Киргизстану. На інформаційній сесії ISSN головувала Гаель Беке, директор Міжнародного центру ISSN (Париж, Франція).